

ӘОЖ 37.016

ҚАЗАҚ МЕНТАЛИТЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Садықова Мақпал Жаңбырбайқызы

zhuzbayeva@mail.ru

Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, сәулет-құрылыс факультеті, «Дизайн» мамандығынан 2 курс магистранты,

Ғылыми жетекшісі - Садықова Ж.М.

Қазақстан - Еуразия құрлығының ежелгі өркениетінің жері, онда ғасырлар бойы пайда болған, өліп, күлден қуатты империялар мен мемлекеттерді қайта құрды. Мұнда Шығыс пен Батысты байланыстыратын маңызды сауда жолдары өтті. Көптеген ғасырлар бойы ел аумағында болған ежелгі тайпалардың тарихи-мәдени бірлестіктері қазақ этносының (сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, түріктер, қыпшақ, қазақ хандығы) қалыптасуының негізі болды.

Еуразияның түркі тілдес халықтары, оның ішінде қазақтар туған және өмір сүретін жер, әрбір уақыт кезеңіне сәйкес әр түрлі деп аталды: Тұран, оғыздар даласы, Дешті-Қыпшақ, Түркістан. XX ғ. қазақтар өзінің тәуелсіз мемлекетін құруға тарихи мүмкіндік алды. Көне дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, тарихи-мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту идеялары жас мемлекет үшін аса өзекті және маңызды болды.

Начало зерттеу Орталық Азия көшпенді халықтарының сипаттау, олардың тұрмысы мен мұғалім жалпы табады қытай тарихи көздері. Орталық Азияның көшпелі халықтары туралы ғылымның негізін қалаушы "тарихи жазбалардың" ("Ши-цзи") авторы Сыма Цзян

(б.з. д. II ғ.) деп санайды. Шыңғыс ханмен байланысты Орталық Азияның саяси тарихы туралы парсы ғалымы Радиша ад-Дина (XIII–XIV ғғ.) "Шежірелер жинағы" белгілі [2,99-108].

Этностық, ұлт, ұлттық сипат, менталитет, тіл, ұлттық дәстүр, ұлттық рух сияқты феномендер қоғамдық ғылымның танымал тақырыптарының біріне айналды. Бірақ әдебиет ағымында бағдарлану жай ғана емес, өйткені этностық, ұлт және т.б. құбылыстары жеке индивидуумның да, жалпы қоғамның да өмірінің барлық жақтарын қозғайды. Бұл тек қана саясат, экономика немесе мәдениет емес, философия.

Бірде-бір адам басқаларға ұқсамайды, тіпті егіздер де, жақын ұқсастығы бар, мүлдем бірдей емес. Сонымен қатар, әр түрлі ұлттар мен халықтардың сыртқы ұқсастығына ие бола отырып, бір-бірінен дәм, мінез, сезімдер мен әлемдік көзқараспен ерекшеленеді. Әр түрлі ұлттардың ұқсастығы бар, бұл заңды, өйткені олар жалпы бір тамырдан – адам тұқымынан. Сонымен қатар, әр түрлі халықтардың адамдарында ғана емес, бір ұлттың өкілдері де бар. Болса, тұтас халықтар, сондай-ақ, олар ерекшеленеді. Әркім өз менталитеті бар. Егер халықтар мұндай айырмашылықтар мен өзгешеліктері болмаса, онда әлемде мыңдаған халықтар емес, бір ғаламшар-әлем халқы бар еді.

Әрбір халықтың ұлттық менталитеті тарихи, геосаяси, Климаттық, этнографиялық, этникалық және тұрмыстық жағдайлармен қамтылған интеллектуалдық, ақыл-ой, психологиялық қабілеттерден туындайтын ерекше сипат жиынтығы болып табылады.

Белгілі болғандай, қазақ халықтарындағы сыртқы әлемді қабылдау кейбір ерекшеліктер мен өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін. Мәселен, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық, географиялық жағдайының өзіндік ерекшелігі (көшпелі тұрмыс, шексіз дала кеңістігі, континентальды климат, мал шаруашылықтарының басым болуы және т. б.) қазақтардың өзіндік психикалық қоймасының қалыптасуына белгілі бір әсер етпей, көшпенділерде әлемді қабылдау сипатында, ойлау және т. б. түрінде белгілі бір реңк қалыптастыра алмады.

Этникалық сананың ерекшеліктерін бөліп алу үшін менталитет (ментальдық) ұғымы қолданылады – адамның немесе қоғамдық топтың бейнесі, ойлау тәсілі, сондай-ақ оларға тән руханилық және оның әлеуметтік және биологиялық шарттылығы; ақыл-ой, әлемдік қабылдау қоймасы. Әр түрлі этностардың менталдық ерекшеліктері олардың генетикалық қасиеттерімен айқындалады. Қазақ ұлтының менталитеті оның ашықтығы, Достық, қонақжайлылығы, көрінбеуі және т. б. болып табылады. "Қазақ халқының генетикалық белгілері", - деп жазады Н. Назарбаев, - шын көңілінің ашықтығы мен мейірімділігі, жылынуға, қажеттімен бөлісуге дайын. Бірде-бір адамға және ешқашан "немесе артықшылық" сезімдерін сезінбеді және көрсетпеді, ешқашан ұлтаралық қақтығыстардың көзіне қызмет етпеді" [3, 9]. Қай ұлтқа немесе ұлтқа жатпайтын әрбір адам ар-ождан, борыш сезімі, әділеттілік, мейірімділік, адалдық және т.б. сияқты жалпы адами қасиеттерге ие болуы тиіс. Қазақ ұлттық сипатындағы кейбір ерекшеліктерге, оның ділін құрайтын дәстүрлерге тоқталайық. XV ғасырдан бастап қазақтар бай дәстүрлерге ие. Ауызша поэтикалық дәстүрлер Орхон-Енисей жазбасының ескерткіштеріне келіп, Көшпенділер әлемін ашады. Қазақ халқының ұлттық менталитетінің ерекшеліктерін ашатын әдеби, философиялық шығармалардан ең алдымен "Қара сөздер" немесе "сөз кітабы" – қазақ ақыны және ағартушы Абай Құнанбаевтың (1845-1905) іргелі туындысы, немесе оны қалай атайды, Абай. Оның қазақ сипатына деген көзқарасы-ұлттық менталитеттің "ішінен" түсінігі [4,18]. Бұл ретте, біз үшін ерекше құнды, автор өз халқының мінез-құлқын сипаттап қана қоймай, жинақтайды. Өз халқының өмірін жақсартуға үмітпен ол жағымсыз тақырыптарды да көтереді, мысалы, қазақтардың өзара дұшпандық, өршілдік, көрші халықтарға құрметсіздік және т. б. - яғни, оның кінәраттар деп атағандығы, оларды шын жүректен түбірімен жоюға ниет білдіреді. Сол арқылы халықтың ұлттық сипаты барынша толық, көп қырлы, шынайы көрінеді.

"Сырттан" қазақтардың ұлттық менталитетінің сипаттамасы-саяхатшылардың, этнографтардың көзімен, XIX ғасырдан бастап, көбінесе көптеген мақал-мәтелдердің,

мысалы, қонақжайлылық, рулық қарым-қатынастар, қазақтардың үлкендерге, әйелдер мен балаларға деген қарым-қатынасы туралы біртұтас мағынада жүреді.

Барлық дерлік саяхатшылар мен Ұлы Дала зерттеушілері қазақтардың қонақжайлылығы мен қонақжайлылығын атап өтті. XIX ғасырдың белгілі этнографы А. А. Диваев былай деп жазды: "1876 ж. Түркістан өлкесіне келумен көшпелі Халықпен, яғни қазақ – қырғыздармен бетпе – бет келіп, осы жоғары дәрежеде сүйкімді, қонақжай және сенімді тайпалармен кездестім...". Бұл жағдайды жергілікті тұрғындардың өзіне деген қарым-қатынасы тақырыбына саяхатшылар көп шоғырланғанын түсіндіруге болады [5,45].

Сипаты, типі, мәндік ерекшеліктері, дүниетанымдық дәстүрлер, тіл-осының барлығы қазақтардың рухани мұрасын үнді-түрік мәдениетінің терең қырын қамтитын және шығыс пен Батыс шектес өркениеттерімен және халықтарымен тығыз қарым-қатынаста дамыған түркі тілдес мәдениеттің ежелгі дала тармағы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Солтүстік Мұзды мұхиттан Жерорта теңізіне дейінгі аралда тұратын түркі халықтарының ортақ тарихын жазу қажеттілігі соңғы жылдары өткен Бүкіл дүниежүзілік философиялық конгрестерде байқалды. осы өкілдік философиялық форумдарда "түркі мәдениеті" және "түркі философиясы" терминдері зерттеушілердің жұмысында кеңінен таралған және жиі қолданылатын, сондай-ақ түркі халықтарының философиясы бойынша бірқатар еңбектерді жазу туралы шешім қабылданды.

Адамның менталитетіне әртүрлі факторлар әсер етеді: орта, климат, географиялық ландшафт, қоғам, дін, салт-дәстүр, жалпы табиғат. көптеген ғасырлар бойы қазақтар өздерінің байырғы дала түркі дәстүрлерінің көрігін қыздыра отырып және ассимиляциялай отырып, түрлі мәдени ықпалдарды өзіне алды. Бұл дәстүр саяси апаттар мен соғыстардың да, араб және моңғол ықпалының да, исламизация да оларды түбегейлі өзгерте алмайтындығы сонша терең және берік болды.

Ұлттың ерекше менталитеті оның қалыптасуының бүкіл тарихында қалыптасады. Менталитет-бұл халықтың сыртқы белгісі емес. Ұлттық менталитеттің белгілері болып табылмайды, өйткені ол сыртқы атрибуттармен байланысты емес, ұлттың мәні мен терең мазмұнымен көрінеді. Мысалы, Америка халқын алайық. Америкадағы Реформация дәуірі индивидуумның қоғамдық құрылымдардан өлімге ұшырауы әлсіретті.

Ұлттық менталитет бір рет және мәңгі сатып алынбайды. Ол ғасырлар бойы қалыптасады және салыстырмалы түрде тұрақты және консервативті мазмұны бар. Бірақ ол нығаю, байыту және түрлену қабілеттерінен айрылмаған [7,32].

Ұлттық менталитеті өзінің сипаты бойынша бірдей емес – оң немесе теріс мазмұн. Ол барлық оң және теріс қамтиды. Халық өз менталитетінің жекелеген элементтерінің консервативтілігі мен үйлесімділігіне көз жеткізе отырып, олардан құтылуы мүмкін. Бірақ бұл уақыттың үлкен бөлігін қамтитын ұзақ тарихи процесс.

Бірақ географиялық орта айтарлықтай әсер етеді.

Тұрғын үйде дөңгелек төбені қайда кездестіруге болады? Далада. Бір жыл ішінде Жайлау-летовоктан көктем жайылымына дейін толық шеңбер жасайды. Тіпті уақыт сызықтық логика бойынша емес – "өткен кануло, кері қайтпайсың", ал шеңбер түрінде – "бәрі өз шеңберіне оралады".

Көшпенділер қауымында адамдар бір-бірін жақсы білген, оның әрбір мүшесінің рөлі жасына және атқаратын жағдайына сәйкес айқын анықталған. Қарым-қатынас нормалары барлығына бала кезінен белгілі болды. Мүдделердің ұқсастығы, өмірге жалпы көзқарастар тез, немқұрайлы өзара түсіністікке, коммуникабельділікке, оң тұлғааралық байланыстарға ықпал етті. Қауым болатын топтасқан, онда культивировались салт-дәстүрі және сол немесе өзге де түрі.

Ұзақ уақыт бойы дала даласының тұрғындары өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу саласында мол тәжірибе жинақтап, өзіндік салт-дәстүрлер мен дәстүрлерді, ережелерді, нормаларды және адам мінез-құлқының принциптерін қалыптастырды. Степняктардың қиын өмірі қатал талаптар қойды. Адамдар дене бітімі мықты, шыдамды болып қана қоймай, көшпелі өмір салтының қиындықтарына төтеп беруге көмектесетін тиісті психикалық

шыңдалуы болуы тиіс еді. Көшпенділер аң аулап, мал жеді. Ер адам жауынгер және бақташы және отбасы басшысы болды. Осыдан қазақ халық мақалы: "жігіттер мен жетпіс қолөнер аз".

Сәйкес ежелгі дәстүрін, кез келген путника полагалось дружелюбно кездестіруге шақыруға киіз угостить, сұрамастан оның ештеңеге туралы. Тек тамақтан кейін ғана оның кім және қайдан екенін білуге болады. Мұндай сөйлесулерді бастау құқығы үй иесіне берілді және тек жолсерік алыс жолдан кейін демалғаннан кейін ғана. Қазақтың халық даналығы: "жолаушысын аямай, іс туралы сұрамай", "мейман келгенде, ет пісіріп, ет жоқ – иесінің беті ұяттан жанады" деп үйретеді. Сонымен қатар, "үстелдің кедейлігі жан жомарттығымен өтелуде" де атап өтілді. Өзара көмек және өзара қолдау, сондай – ақ қонақжайлылық сияқты, қазақ халқының өзіндік ерекшелігі болып табылады, өйткені "табалдырықтағы қонақ-үйдегі бақыт".

Қазақ философиялық ойы әр түрлі адамдар, әлеуметтік топтар мен мемлекеттер арасында Адал, агрессивті емес, мейірімді қарым-қатынас орнату жолдарын анықтауға ұмтылды. өз тарихында бейбітшілік үйлесімін сақтауға бағытталған Қазақ философиясы қазіргі уақытта жаһандық сипатқа ие болған төзімділік пен рухани келісім идеясын алға тартты.

Көшпелі өмір салты жағдайында, өмірдің негізгі көзі мал шаруашылығы болған кезде, қазақтар бір ай бойы басқа текті немесе тайпадан шыққан адамдармен көрмегенде, қонақжайлылық әдет-ғұрпын біздің ойымызша, аумақтық-бытыраңқы, табиғи-қатал және әлеуметтік-Ауыр өмір жағдайларында өмір сүрген қазақ халқына тән толерантты сана мен гуманизмнің өзіндік көрінісі ретінде бағалаған жөн.

Барлық уақытта қазақтардың қонақжайлылығы мен қуанышының көптеген мысалдары бар. Бұл тұрғыда қазақтардың басқа халықтармен бұрыннан достық қарым-қатынасы ерекше көрнекі және көрнекі болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда жүзден астам ұлт өкілдері тұрады. Көптеген адамдар осында Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында көшіріліп, қонақжай қазақ жерінде жаңа отанын алып, осында қалды. Көптеген қазақ отбасылары өздері болған барлық нәрселерді бөлісіп, жетімдерді асырап алған.

Қонақжайлылық принципі кез-келген халықтың моральдық кодексіне кіреді, бірақ ол бәрінен бұрын бірінші орында тұр. Мұсылман жүйесінде қонақжайлылық жоғары жолдардың бірін алады, ал еуропалық халықтарда ол өте нашар көрінеді. Сол себепті өткен ғасырларда қазақ даласында болған кез келген еуропалықтардың бұл дәстүріне ерекше көңіл аударып, адамдардың өздерін осындай сүйеге деген ұмтылысын жақсы көрсететін ұлттық сипатқа шынайы таңданысын білдірді. Айта кету керек, қонақжайлылық дәстүрі ең тұрақты әдет – ғұрыптардың бірі болып табылады-Қазақстанда ол қазіргі уақытқа дейін сақталған.

Басқа да көптеген халықтарға қарағанда, қазақтарға аз құнды ұрпақтардың пайда болуына әкелетін туысаралық некелердің зияны туралы бұрыннан белгілі болды. Сондықтан барлық қоңыздарда ерлер желісі бойынша жалпы ата-бабадан жетінші тізеге дейін некелесуге экзогамдық тыйым қатаң сақталған. Алайда, өз туысын нығайтуға және басқа туыстардың өкілдерімен қан алмасуға жол бермеуге ұмтылу (әдетте материалдық жағынан аз қамтамасыз етілген немесе қандай да бір этикалық нормалар бойынша сәйкес келмейтін) жақын туыстық байланыстарға жол бермей, олардың тек өздерінің өте алыс ата-бабаларымен, атап айтқанда 8-9 тізеден ер кісілер арасында біріктіруге ұмтылды. Осы туыстық байланыстар құдылық деп аталды. Мұндай неке қию мәселесін рудың ақсақалдары шешті. өз жиында олар

Басқа да көптеген халықтарға қарағанда, қазақтарға аз құнды ұрпақтардың пайда болуына әкелетін туысаралық некелердің зияны туралы бұрыннан белгілі болды. Сондықтан барлық қоңыздарда ерлер желісі бойынша жалпы ата-бабадан жетінші тізеге дейін некелесуге экзогамдық тыйым қатаң сақталған. Алайда, өз туысын нығайтуға және басқа туыстардың өкілдерімен қан алмасуға жол бермеуге ұмтылу (әдетте материалдық жағынан аз қамтамасыз етілген немесе қандай да бір этикалық нормалар бойынша сәйкес келмейтін) жақын туыстық байланыстарға жол бермей, олардың тек өздерінің өте алыс ата-бабаларымен, атап айтқанда 8-9 тізеден ер кісілер арасында біріктіруге ұмтылды. Осы

туыстық байланыстар құдылық деп аталды. Мұндай неке қию мәселесін рудың ақсақалдары шешті. өз сөзінде олар ақ биені құрбандыққа алып, дұға оқып, жас жұбайларға бақытты отбасылық өмірге батасын берді.

Ұлы Абай Адам мұрагерсіз, ал оның мүлкі – иесі жоқ, көпшілікті "азап" деп атап көрсетті[4, 47]. Сондықтан, бақытсыздық ауыр қарғыс деп саналды. Мұндай жағдайларда емші – бақыстарға, шамандарға шағымданды, олар өздерінің әндерімен және батылдығымен әйелдің ауласын ағаштарға немесе кепкен бас сүйегіне айналдырды. Содан кейін, баласыз қойдың терісіне түрлі дәрілік шөптер төгілген. 3-4 сағат бойы әйелге осы қой етінен сорпа ішетін. Егер емнің әр түрлі тәсілдерінен кейін бала дүниеге келсе, оны әдетте Тәңірберди (Тенгри дал) немесе Алдаберген (Құдай берді) деп атаған, немесе баланы "сыйлаған" әулие деп атаған. Тек баланың пайда болуымен отбасы нығайып, бақыт алды. Отбасын құрып, жас жұбайлар өздерінің қарттыққа тіреп, олардың тектерінің дәстүрлерін жалғастыратын лайықты мұрагерлерді тәрбиелеуге тиіс екендігін түсінді. Халық даналығы қазынасында этнопсихологиялық ұстанымдар көрініс тапты, онда балалар-бұл отбасылық бақыт пен игіліктің маңызды жағы. "Кімде-кім қызы қалды-өз ізін қалдырды, кім ұлын тастап қалды-өзі қалды". Рудың болашақ жалғастырушысы-ұлының дүниеге келуіне ерекше мән берілді: "Ұлы туылды-күн көтерілді", "Ұлы – тіреші, қызы – жаңа туған". Осылайша, ата-ана махаббаты балаларға деген қамқорлықта және өз тегінің лайықты жалғастырушыларын тәрбиелеуге ұмтылуда.

Қазақтардағы жетекші этикалық дәстүрлердің бірі-өзінің туыстық, өзінің генеалогиялық ағашын білу болып табылады. Көптеген отбасыларда ұрпақтан-ұрпаққа, әкесінен ұлына және т.б. берілетін жәдігерлер сақталған. Қазақ мақал – мәтелдері кездейсоқ емес: "жетінші тізеге дейін өз шежіресін білмеу – жетімдік белгісі", "әкені тірі болғанша-тірі және ол туралы естелік".

Орта әлемде адам әлемнің төрт жағы арасындағы кеңістікте. Жер асты әлемін ертегілер арқылы көруге болады. Онда бәрі керісінше. Қазақтар зираттың жанында жүруге, олардың жанында түнеуге тыйым салады: жер асты әлеміне тым жақын. Олардан бөлінетін орта әлем. Онда барлығы екіге бөлінеді: жақсылық пен жамандық, АҚ және қара, сол және оң.

Ой бейнесі өмір салтына байланысты. Мұнда тікелей өзара байланыс. Көшпенділердің негізгі байлығы-мал. Көшпенділер-қазақ өмірінде мал басты рөл атқарды. Қазақтар ұстаған малдың төрт түрінің әрқайсысы номадтың дүниетанымы жүйесінде өз орнын алды.

Қазақ қоғамын дәстүрлі деп атауға болады. Қазақтар салт-дәстүрлерге, дінге, сенімдерге, әдет-ғұрыптарға, қоршаған табиғатқа ұқыпты қарайды. ХХ ғасырдың соңында да ата-бабаларымыздың білімі мен бейбітшілікті қабылдау тұтастығы сақталған және ең заманауи ұғымдар арқылы ғарыш туралы архаикалық түсініктерді ашып көрсетеді. Көшпенділердің өмірі интеллект, философия және демократиялылық ерекшеліктері болып табылатын ерекше менталитет қалыптастырды.

Өздерінің ата-бабаларының деп атайды сәбилер қалай жүзеге асыра отырып байланысы. Соңғы көшпенділер менталитетінде үлкен маңызға ие: қарапайым құқық, адат, рулық идеология да ата-бабалардың жетінші тізеге дейінгі білімін талап етті, көбінесе олар бойынша белгілі бір буын, ру мүшесі, отбасы болмысында болған оқиға анықталды.

Қазақтардың көшпенді өркениеті Шығыс пен Батысты өзіне алады, ол оларды Жібек жолымен тігеді, сонымен бірге сол және басқалардан барлық жақсылықты таңдайды. Қазақтардың ой бейнесі ұлттық ою-өрнектерге ұқсас. Соңғы алуан түрлі, олардың шамамен 200 түрі. Олардың әрқайсысында өз атауы бар және кодталған ақпарат бар. Алайда, олардың бәрі бірдей. Айналымды сызықтар, тұрақты және еркін кезектесіп, кеңістіктің, ғарыштың кеңдігі мен еркіндігін береді.

Отырықшыл ұлттардың көпшілігі өзінің басымдылығын абсолюттік сенімділікпен тәрбиелейді және тек сан жағынан шағын зияткерлік элитасы ғана бөтен мәдени тәжірибеге ашық, онда ұлттың болашағы үшін неғұрлым пайдалы екенін таңдап, бұл пайдалы ұлттық өмірге орташа мөлшермен және қолайлы түрде енгізетін болады. Біз мұны үйрену қажет.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы өмірге сәйкес келетін, бірақ бізге өз-өзімізге, өмір салтына және өмір салтына мүмкіндік беретін қандай да бір жаңаларын табу қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Кшибеков Д. (2005) қазақтың ментальді табиғаты. – Алматы : Ғылым.
2. Ламажаа Ч. К. (2013б) Орталық Азия халықтарының ұлттық сипаты туралы мәселе // білім. Түсіну. Білу. № 3. С. 99-108.
3. Н. Назарбаев А. Қазақстан-2030: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 1997. – 11 қазан – с. 9-13.
4. Құнанбаев А. Книга слов /Абай. Ұмытылған жазбалар / Шәкәрім. пер. с каз. К. Серикбаевой, Р. Сейсенбаева. - Алматы: Жазушы, 1992. – 270 б.
5. Диваев А. А. қырғыз стилі бойынша уақытты есептеу халықтық белгілермен", "қырғыздың көзқарасы бойынша аспан планеталары", " аспандағы күннің Қырғыздық сипаттамасы " / / қырғыз стилі бойынша уақытты есептеу халықтық белгілермен. - Бішкек, 1975.
6. Түркі философиясы: он сұрақ пен жауап: Сб. – Алматы, 2006.
7. Калмырзаев А. Ұлттық менталитет және ұлттық рух / ой. – 2000. – № 8.
8. Радлов в. В. Избранные сочинения. - Алматы, 1952. – 306 Б.